

Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi

Journal of Academic Language and Literature

(Cilt/Volume: 6, Sayı/Issue: 2, Ağustos/August 2022)

Uğur ALTUNDAŞ

Araş. Gör., Hacettepe Üniversitesi
ualtundas@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-7762-0211>

Tenişev'in *Tuvinsko-Ruskiy Slovar'* Adlı Sözlüğüne Derlem Dil Bilim ve Sözlük Bilimi Açısından Bir Bakış

*An Overview of Tenishev's Tuvinsko-Ruskiy Slovar'
Dictionary from the Perspective of Corpus Linguistics and
Lexicography*

Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 01.07.2022

Kabul Tarihi/Accepted: 26.08.2022

Yayın Tarihi/Published: 30.08.2022

Atıf/Citation

Altundaş, U. (2022). Tenişev'in *Tuvinsko-Ruskiy Slovar'* Adlı Sözlüğüne Derlem Dil Bilim ve Sözlük Bilimi Açısından Bir Bakış. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 6 (2), 763-788.
<https://doi.org/10.34083/akaded.1139380>

Altundaş, U. (2022). An Overview of Tenishev's *Tuvinsko-Ruskiy Slovar'* Dictionary from the Perspective of Corpus Linguistics and Lexicography. *Journal of Academic Language and Literature*, 6 (2), 763-788. <https://doi.org/10.34083/akaded.1139380>

Bu makale iThenticate programıyla taranmıştır.
This article was checked by iThenticate.

Öz

Tuvaca, Türk dillerinin tasnif denemelerinde Eski Türkçe ve Sibirya grubu Türk dilleriyle birlikte ele alınmıştır. Tuvacanın Eski Türkçe dönemine ilişkin önemli arkaik izler barındırması araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Bu sebeple karşılaştırmalı dilbilim çalışmalarında Tuvaca önemli bir yere sahip olmuş, Tuvaca üzerine önemli ölçüde çalışma kaleme alınmıştır. Bu anlamda sözlük çalışmaları, Tuva araştırmalarında önemli bir yere sahiptir. Tuvaca üzerine yapılan ilk çalışmalar metin derleme ile sözlük çalışmalarıdır. Bu çalışmada Tuva araştırmalarında temel kaynak niteliğindeki Tenişev'in Tuvaca sözlüğü (TRS), derlem dil bilim ve sözlük bilimi ilişkisi açısından ele alınmıştır. Batı dillerinde *leksikografi* terimi ile adlandırılan sözlük bilimi, Türkiye'de aynı zamanda sözlükçülük terimi ile de ifade edilmektedir. Sözlükbilim; sözlük hazırlama yolları, yöntemleri ve tekniklerini konu alan, işleyen kuramsal ve uygulamalı bir bilim dalıdır. Söz konusu yöntem ve tekniklerin işlenmesi derlemin niteliği ve niceliği ile doğrudan ilişkilidir. Bu sebeple çalışmada TRS bir derlemin temel nitelikleri olarak kabul edilen söz varlığı, ses bilgisi, biçim bilgisi, biçimsel ses bilgisi, dil bilgisi, söz dizimi ve anlam bilimi yönleriyle değerlendirilmiştir. Derlemden hareketle TRS'de sözlük biliminin hangi yöntem ve tekniklerinin kullanıldığı tespit edilmiş ve uygulama açısından sözlüğün planlanması, sözlük materyallerinin derlenmesi ve sözlük metninin özellikle madde başı sözcüklerin seçimi, sıralanma biçimi ve hangi açılardan ele alındığı incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tuvaca, derlem dil bilim, sözlük bilimi, Tenişev'in Tuvaca sözlüğü.

Abstract

Tuvan has been included in the Old Turkic and Siberian Turkic languages in the classification trials of the Turkic languages. The fact that Tuvan has important archaic traces of the Old Turkic period has attracted the attention of scientists. For this reason, Tuvan has an important place in comparative linguistics studies, and a significant amount of work has been written on Tuvan. In this sense, dictionary studies have an important place in Tuvan studies. The first studies on Tuvan were text compilation and dictionary studies. In this study, Tenişev's Tuvan dictionary, which is the main source in Tuvan research, will be discussed in terms of the relationship between corpus linguistics and lexicography. 'Sözlük bilimi', which is called lexicography in Western languages, is also expressed with the term 'sözlükçülük' in Turkey. Lexicology is a theoretical and applied science that deals with the ways, methods and techniques of preparing a dictionary. The processing of the methods and techniques in question is directly related to the quality and extent of the corpus. For this reason, TRS will be evaluated in terms of vocabulary, phonology, morphology, morphophonology, grammar, syntax and semantics, which are accepted as the basic qualities of a corpus. Based on the corpus, it will be determined which methods and techniques of lexicography are used in TRS, and the planning of the dictionary in terms of the application of the methods, the compilation of the dictionary materials and the selection of the dictionary text, especially the headwords, the way they are sorted, and the ways in which they are evaluated will be examined.

Keywords: Tuvan, corpus linguistics, lexicography, Tenişev's Tuvan dictionary.

Giriş

Güney Sibirya Türk dillerinden biri olan Tuvaca, Rusya'ya bağlı özerk Tuva Cumhuriyeti ile birlikte Moğolistan'ın Bayan Ölgüy ve Hubsugul aymakları ve Çin'in Sincan Uygur Özerk bölgesinin Altay aymağında konuşulmaktadır. Tuvaca ancak 20. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren yazılı bir dil hüviyetine kavuşabilmiştir (Koçoğlu, 2008, s. 443). Tuvaca dil malzemesi ile ilgili ilk yazılı veriler; Spasskiy ve Castren tarafından derlense de *Güney Sibirya Türkçesi Metinleri* (çev. Osman Fikri Sertkaya) adlı eseriyle Radloff, Tuvacanın ilk önemli derleyicisi olmuştur. Radloff'tan sonra Tuvaca metin derlemesi yapan önemli araştırmacılarından biri de Katanov'dur. Katanov, 1889 yılında yapmış olduğu derlemelerden hareketle *Opit İssledovaniya Urhanhayskogo Yazıka s Ukazaniem Glavneyşi Rodstvennih Otnoşeniy Yego k Drugim Yazıkam Tyurskogo Kornya* adlı eserini yayımlamıştır (Arıkoğlu, 1997, s. 153; Tosun, 2011, s. 15). Tuva yazılı edebiyatının başlangıcı 1920'li yıllardır. Bu dönemde Tuva edebiyatı Tuva Halk Cumhuriyetinin politikaları ile şekillenmiştir. Latin alfabesi ile Tuvaca eserlerin yayımlandığı 1930'lu yıllarda pek çok eserin Tuvacaya çevirisi yapılmıştır. 1930-1940 yılları Tuva'da edebî sanatın oluşmaya başladığı dönem olarak kabul edilir. V. Kok-ool, S. Sarıg-ool, P. Pürbü, S. Toka gibi yazarlar, Tuva edebiyatının kurucuları arasında kabul edilir. 1946 yılında yayımlanmaya başlayan Ulug-Hem, Tuva edebiyatının günümüze kadar devam eden en önemli edebiyat dergilerinden biri olmuştur¹ (Otyzbay 2019, s. 570-571).

Söz konusu derlemeler ve Tuva yazılı edebiyatının başlangıç dönemi eserleri, Tuvaca sözlük çalışmaları için önemli bir dönüm noktası olmuştur. 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başlarında yapılan derlem çalışmaları ve Tuva edebiyatının oluşumu, 1950'lerden itibaren Tuvaca iki dilli sözlük çalışmalarının yapılması ihtiyacını doğurmuştur. Tuvaca sözlük çalışmalarının başlangıcında A. A. Pal'mbah ve D. A. Monguş gibi araştırmacılar ön plana çıkmaktadır. Tatarintsev'in ilk cildini 2002 yılında yayımladığı beş ciltlik *Etimolojişeskiy Slovar' Tuvinskogo Yazıka* ile D. A. Monguş'un 2003 ve 2011 yıllarında yayımladığı *Tıva Dıldıñ Tayılbırlıg Slovarı* adlı tek dilli ve açıklamalı Tuvaca sözlüğü, Tuvaca sözlük çalışmalarının en önemli eserleri konumundadırlar. Bu çalışmaya konu olan E. R. Tenişev'in editörlüğünü yaptığı *Tuvinsko-Russkiy Slovar' (TRS)* adlı sözlük ise Tuvaca sözlük çalışmalarının başlangıç dönemi ile günümüz Tuvaca sözlük çalışmaları arasında bir köprü görevi görmektedir. Bu çalışmada TRS'nin temel alınma sebebi, bu sözlüğün kendisinden önce yapılan sözlüklerden yararlanarak oluşturulması ve aynı zamanda kendisinden sonraki sözlük çalışmalarına kaynaklık etmesidir. Bugün yakın tarihte yapılan pek çok Tuvaca sözlükte TRS'nin etkisi görülmektedir. Bu anlamda 1968'de yayımlanmasına rağmen TRS, bugün hâlâ değerini koruyan bir çalışmadır. Tuvaca sözlük çalışmalarında Türkiye Türkçesiyle Arıkoğlu ve Kuular'ın *Tuva Türkçesi Sözlüğü*, Ölmez'in *Tuvacanın Sözvarlığı Eski Türkçe ve Moğolca Denkleriyle* ve Monguş'un *Tuvaca-Türkçe*

¹ Tuva Edebiyatı hakkında detaylı bilgi için bk. Otyzbay 2019.

Sözlük adlı eserleri kaleme alınmıştır. İngilizce bir yayın olarak ise Harrison ve Anderson'un *Tuvan Dictionary* adlı sözlüğü söylenebilir. Söz konusu bu sözlüklerde ve Tuva'da yayımlanan pek çok Tuvaca-Ruşça sözlükte TRS'nin etkisi açık bir şekilde görülmektedir. Bu sebeple gerek sözlük çalışmalarında gerekse dil çalışmalarında TRS'nin önemi büyüktür. Yaklaşık 22.000 madde başına sahip olan sözlük, kendisinden önce ve sonra yayımlanan Tuvaca sözlüklerle kıyaslandığında oldukça hacimli bir eserdir. Ancak yine de sözlüğün Tuvaca sözvarlığını tam anlamıyla yansıttığı söylenemez. Bu eksikliğine rağmen TRS, Tuva sözlükçülüğünün en önemli eserlerinden biri olma devam etmektedir.

Günümüzde sözlük bilimi, dilin kullanımına dayalı bir anlayışla derlem tabanlı çalışmalardan yararlanmaktadır. Bu anlamda derlem, sözlük oluşturma sürecinde önemli bir noktadadır (Özkan, 2014, s. 172). Bir başka deyişle, sözlük çalışmaları için birincil şart, o dille ilgili bir derleme sahip olmaktır. Ancak iyi bir derleme sahip olmak yeterli değildir. Söz konusu malzemeyi birtakım sözlük bilimsel yöntemlere göre işlemek ve sözlük hâline getirmek de son derece önemlidir. Bu sebeple Tuvaca sözlük çalışmalarında önemli bir yere sahip olan TRS, bu çalışmada derlem dil bilim ve sözlük bilimi ilişkisi açısından incelenmiş ve bir derlemin temel nitelikleri olarak kabul edilen söz varlığı, ses bilgisi, biçim bilgisi, biçimsel ses bilgisi, dil bilgisi, söz dizimi ve anlam bilimi yönleriyle değerlendirilmiştir.

1. TRS Hakkında Bilgi

Tatar asıllı Rus dil bilimci Edhem Rahimoviç Tenişev, bilim dünyasında Moğol dil bilimi ve Türkoloji çalışmalarıyla dikkat çekmiştir. Türkoloji çalışmalarına Kıpçak grubu Türk dilleri ve eski Uygurca üzerine yaptığı çalışmalarla giriş yapan Tenişev, 1956-59 yılları arasında Çin'e yaptığı araştırma gezisiyle yönünü Uygurca ve Salarcaya çevirmiştir. Tenişev'in önemli çalışmaları arasında baş editörlüğünü yaptığı *Sravnitel'no İstoričeskaya Grammatika Tyurskih Yazıkov* "Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihi Grameri" adlı dil bilgisi kitabı yer alır. Tenişev'in bu şekilde editörlüğünü üstlendiği pek çok önemli çalışma vardır. Bunlardan biri de 1968'de Moskova'da yayımlanan *Tuvinsko-Russkiy Slovar'* (TRS) "Tuvaca-Ruşça Sözlük" adlı sözlüktür.

Tenişev'in adıyla anılan bu sözlüğün hazırlanışında pek çok Rus Türkolog yer almıştır. Sözlüğün iç kapağında yer alan bilgiye göre sözlükte yaklaşık yirmi iki bin madde başı bulunmaktadır. Çalışmanın başında sözlüğe katkıda bulunan tüm araştırmacıların adı verilmiş; sözlüğün modern Tuva edebî dili, Tuva kültürünü ve ekonomik yaşamını yansıtan ağız verileri ve etnografik söz varlığı ile folklorik ve deyimsele ifadeleri içerdiği belirtilmiştir. Ayrıca söz konusu giriş bölümünde sözlüğün Tuva Cumhuriyetinin orta ve yüksek dereceli okullarının öğretmenleri ve öğrencileri, basın-yayın, radyo ve televizyon çalışanları, Rusça öğrenen Tuvalar ve Tuvaca öğrenen

Ruslar ile Türkolog ve Mongolistler için hazırlandığı ifade edilmiştir (Tenişev, 1968, s. 4).

Sözlük, bu giriş bilgilerinden sonra Rusça ve Tuvaca olmak üzere iki dilde hazırlanmış bir önsözle devam etmektedir. Önsözde ilk olarak Ekim devriminden başlayarak Tuva tarihi hakkında bilgi verilmiş; bu açıdan bağımsız Tuva Halk Cumhuriyetinin 1944'te Rusya Federasyonuna bağlanmasından sonraki süreçte hızlı bir gelişim gösterdiği dile getirilmiştir. Bu gelişime bağlı olarak Tuva dili ve edebiyatının oluşumuna ilişkin tespitler yapılmıştır. Bu süreçte önemli ölçüde Tuvaca konuşma kitapları, halk kültürüne ilişkin çalışmalar, hikâye ve roman türünde edebî eserler, çeşitli kitap, gazete ve dergiler yayımlanmıştır. Tuva dilinin kullanım alanının genişlemesine paralel olarak Tuva dili üzerine dil bilgisi, ses bilgisi vb. alanlarda çalışmalar yapılmıştır. Tuva dili ve edebiyatı bu süreçte pek çok Türk dilinde olduğu gibi iki şekilde kendi yazı sistemini oluşturmuştur. Bu anlamda Tuva dilinin temel söz varlığı Tuvacanın kendi öz kaynakları ile edebiyat dilinin oluşumundan önce Moğolca ve ulusal yazı sisteminin oluşumundan bu yana Rusça sözcüklerden oluşmaktadır. Rusça Tuvalar için sadece Rusya'nın diğer halkları ile bir iletişim aracı değil, aynı zamanda Tuva eğitim kurumlarında öğretimin yapıldığı bir dildir. Bu nedenle, Tuvaca-Rusça ve Rusça-Tuvaca olmak üzere iki dilli sözlüklerin oluşturulması, 1945'te kurulan Tuva Dil, Edebiyat ve Tarih Araştırmaları Enstitüsü'nün temel görevlerinden biri olmuştur. Bu anlamda 1950'lerin ortalarında enstitü, Pal'mbah tarafından düzenlenen *Orus-Tıva Slovar'* "Rusça-Tuvaca Sözlük" (1953) ve *Tıva-Orus Slovar'* "Tuvaca-Rusça Sözlük" (1955) iki sözlüğü yayımlamıştır. Bu sözlüklerin ardından 1959'da *Geografıg Terminnıñ Orus-Tıva Slovarı* "Rusça-Tuvaca Tarım Terimleri Sözlüğü" ve *Ködee Ajıl-agıynıñ Orus-Tıva Slovarı* "Kısa Rusça-Tuvaca Coğrafya Terimleri Sözlüğü", 1962'de *Öörenikçilerge Heregleer Orus-Tıva Slovar'* "Öğrenciler için Rusça-Tuvaca Sözlük"; 1966'da *Niitilel-Politiktig Terminnıñ Orus-Tıva Slovarı* "Rusça-Tuvaca Sosyo-Politik Terimler Sözlüğü" çıkarılmıştır. Önsözde de belirtildiği gibi TRS'de, daha önce yayımlanmış bu sözlüklerden yararlanılmıştır.

Sözlükte tüm madde başı sözcükler Kiril asıllı Tuva alfabesine göre dizilmiş ve bu alfabe sözlük metni öncesinde verilmiştir. Bir sözlük maddesinin yazımı sırasıyla Tuvaca sözcük, Rusça çevirisi ve sözcüğün sık kullanıldığı deyimsel ifadeleri şeklindedir. Tuvaca sözcük kalın ve koyu harflerle yazılmış, çeviride açıklama ve notlar italik olarak verilmiştir.

2. Derlem Dil Bilim ve Sözlük Bilimi Açısından TRS

Sözlük, bir dilin sözcük dağarcığını veya tutarlı bir alt kümesini tanımlar. Her dil veya alt küme için, dil kullanıcıları tarafından yapılan seçimlerin kanıtını sağlayan bir dizi metnin bir araya getirilmesi gerekir. Böyle bir metin dizisine *derlem* adı verilir. Derlemin bir dili temsil etme yeterliliği ise boyutuna, çeşitliliğine ve onu derleyenlerin becerisine bağlıdır (Sinclair, 2003, s. 167). Faaß'a göre sözcükleri tanımlamaya

çalışmadan önce sözcüklerin kullanımına bakmak gerekir. Tek bir uzman veya bir grup uzman araştırmacının sözcüklerin tüm kullanımlarını bilmesi veya daha genel olarak bir dilin tüm konuşurları tarafından üretilen her dilbilimsel yapıyı bilmesi beklenemez. Bu yüzden bir sözlük bilimci, kullanımda olan dil örneklerini araştırmacılar tarafından incelenmeye uygun şartlarda derlemeye ihtiyaç duyar. Ayrıca böyle bir deneyselciğin sözlük bilimsel ufku genişletmeyi amaçlayan yeterli bir uygulama olduğu ileri sürülür. Derlem analizleri mevcut dil kuramları tarafından tanınmayan dilsel yapıların varlığını belgelemektedir (2018, s. 123).

TRS'de kullanılan malzeme, daha önce yayımlanmış sözlükler, Tuva basını ve Tuva edebiyat eserlerinden derlenmiştir. Sözlük malzemesini derleyen araştırmacılar, Tuva Dil, Edebiyat ve Tarih Araştırmaları Enstitüsü araştırmacıları ile bağımsız yazarlardan oluşmaktadır. Sözlüğün k maddesi H. S. Aldın-ool, s ve u maddesi Z. B. Aragaçi, /ç/, /ş/ ve /s/ (ш) maddesi G. F. Babuşkin, /v/, /g/, /f/, /ts/ (ц), /e/ (э) maddesi R. R. Begzi, /a/ ve /b/ maddesi M. D. Biçe-ool, /d/, /ö/ ve /t/ maddesi A. K. Delger-ool, /i/ ve /y/ maddesi Yu. Ş. Kyunzegeş, /l/, /m/, /n/ ve /o/ maddesi A. Ç. Kızıl-ool, /h/ maddesi D. A. Monguş, /p/, /r/, /ü/, /yu/ (ю) ve /ya/ (я) maddesi B. L. Ondar, /e/, /yo/ (ë), /j/, /z/ ve /ı/ maddesi K. H. Orgu tarafından derlenmiştir. Sonrasında sözlük; derlenen malzemenin sistemleştirilmesi, işlenmesi, sözcük anlamlarının verilmesi ve örneklendirilmesi gibi işlemler için önemli ölçüde yenilenmiştir. Sözlüğün derlenmesinin denetimi D. A. Monguş tarafından yapılırken işlenmesi ve hazırlanışı Z. B. Aragaçi, M. D. Biçe-ool, D. A. Monguş, M. H. Sarıkay ve Y. Ş. Hertek tarafından kontrol edilmiştir.

Davies'e göre bir-beş milyon sözcük kapasiteli bir derlem, boyutları açısından en küçük derlemler sınıfında yer alır. Bir milyon sözcük içeren bir derlem, orta derecede sık kullanılan sözcüklerin analizi için bile yeterli bir veri sağlamaz (2015, s. 13). TRS'nin dayandığı derlemin boyutu hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir. Yukarıda da belirtildiği gibi sözlüğün derlemi önceki çalışmalar, edebî eserler ve basın-yayın metinlerinden oluşmaktadır. Bununla birlikte edebiyatı oluşum aşamasında olan bir Türk dilinin yazılı kaynağı da sınırlıdır. Bu sebeple Davies'in İngilizce derlemlerden hareketle belirttiği bu kriter, Tuvaca için geçerli olamaz. Ancak yine de sözlüğün malzemesini teşkil eden derlemin kısıtlı bir derlem alanına sahip olmasından hareketle boyut anlamında yeterli olmadığı söylenmelidir. Böyle bir sözlüğün derleminde en temel eksiklik sözlü malzemenin derlenmeyişi, bunun yerine yazarlarının veya derleyicilerinin bireysel yetkinliğine bırakılmasıdır.

Sözlük bilimi ile derlem dil bilimi birbirleriyle doğrudan ilişkili iki ayrı bilim dalıdır. Bir sözlüğün hazırlanmasında kaynakların derlenmesi çok önemli bir etkidir. Derlem verilerinin sözlük bilimci için bir sözcüğün tüm anlamlarını bulmasında yeterli olup olmadığı önemlidir. Bu sebeple sözlük bilimcinin kullandığı derlem, doğrudan sözlüğün içeriğini ve kalitesini etkileyen önemli bir faktördür (Faaf, 2018, s. 124). Sinclair'e göre bir sözlük bilimci, sözlük projesinde kullanacağı derlemin ne

kadar güvenilir olduğunu bilmek zorundadır. Derlem, sözlüğün hedef diline uygun bir rehber olarak kurulmuşsa bu aşamadan sonra sözlük bilimci derlemin nasıl kullanılacağına ilişkin bir yöntem belirlemelidir (2003, s. 167).

Bir sözlüğün nitelikli olabilmesi için öncelikle kullanılan derlemin kimi özelliklere sahip olması gerekir. Buna göre bir derlemin içeriği, içinde bulunduğu topluluğun iletişimsel işlevlerine göre seçilmelidir. Derlem oluşturucular, derlemi yapılan dili mümkün olduğunca temsil etmeye çalışmalıdır. Derlemin yapısını belirleyen ölçütler belirlenmeli ve bu ölçütler sayıca az ve dil çeşitliliğini temsil eden bütüncüye betimlemede etkin olmalıdır² (Sinclair, 2005, s. 1-5). Ayrıca iyi bir derlemde beklenen birincil özellik, derlemin hem yazılı hem de sözlü metinleri içermesidir. Derlemin bir diğer özelliği, dijital ortama aktarılan metinlerin tüm karakterlerinin doğru bir şekilde tanımlanması gerektiğidir (Faaß, 2018, s. 125). Bu anlamda Tuvaca sözlüklerde dijital ortama aktarılmış, düzenli bir derlemde söz edilemez. TRS'de de aynı şekilde sözlüğün madde başı bilgileri sözlüğü derleyen ve hazırlayan araştırmacıların bireysel çaba ve dikkatleriyle girilmiştir. Ayrıca bir derlemde kullanılan kaynaklar hakkında mümkün olduğunca detaylı bilgi verilmelidir. Bu durum derlemin gelecekte şu anda bilinmeyen amaçlar için de yeniden kullanılabilmesini sağlar. Örneğin, bu şekilde hazırlanan bir derlem, sözlük derlemesi veya güncellemesi için rahatlıkla kullanılabilir. Bu sebeple derlemde yer alan bir metnin kaynağı, yazıldığı yıl, yayınlandığı tarih, yazarı, türü gibi konularda bilgi verilmelidir. TRS'ye bakıldığında sözlüğün malzemesini oluşturan derlem hakkında sözlükte yalnızca yararlanıldığı belirtilen kendisinden önce yapılmış sözlüklerin adı, yayım yılı ve hazırlayıcısının adı verilmiştir. Ancak, yine yararlanıldığı söylenen Tuva edebiyat eserleri ve Tuva basını hakkında hiçbir bilgi yoktur. Bir başka deyişle, sözlükte kullanılan malzemenin hangi eserlerden veya hangi gazete veya dergilerden alındığı belirtilmemiştir. Aynı şekilde sözlük metni içerisinde de ilgili sözcüklerin veya deyimsel ifadelerin alındığı eser veya kaynak hakkında bilgi verilmemiştir. Sözlüklerde metin içi gönderme sistemi, çoğunlukla örnekli sözlük türünde geçerlidir. TRS, verilen madde başı sözcükler için örnek tümceler içermemektedir.

Bir derlem hazırlamadan önce derlemin hangi amaçla kullanılacağı dikkate alınarak hangi türde metin ve ifadelerin bulunması gerektiği de düşünölmelidir. Bir sözcüğün her anlamı için kimi örnekler bulmak gereklidir. Ancak bu yeterli değildir. Çünkü aynı zamanda sözcüğü bir sözlükte tanımlama ihtiyacından önce dil kullanımında dil bilimsel bir yapının ne sıklıkla yer aldığı da önemlidir. Bu açıdan derlem, yeterli metinsel kanıtı sahip olmalı ve göz önünde bulundurulmuş dil çeşitliliğini maksimum düzeyde temsil etmelidir. Ancak toplanan örneklerin sayısının herhangi bir şekilde söz konusu dilsel yapıyı tanımlamaya yetecek ölçüde olduğu bilinemez. Toplanan herhangi bir yeni derlem verisi, şimdiye kadar görölmemiş ek bilgiler sunabilir. Bir sözlük derlemesi için veri toplama hiç bitmeyebilir. Bu sebeple

² Derlemin özellikleri hakkında detaylı bilgi için bk. Sinclair 2005.

bir sözlük derlemesi, bir çeşit temsiliyet elde etmek için oluşturulan geniş bir materyal yelpazesi olarak ele alınmalıdır (Faaß, 2018, s. 124-125). Doğal olarak, ideal bir derlem diye bir şey yoktur. Ancak yukarıda bir derlemin nasıl olması gerektiğine ilişkin belirtilen özellikler, derlem hazırlama sürecinde göz önünde bulundurulması gereken önemli teorik bilgilerdir (Szudarski, 2018, s. 6). Bu açıdan Tuvaca derlem ve sözlük çalışmalarının yeni ve kapsamlı bir derleme ihtiyacı olduğu açıktır. Yeni yapılacak bir derlem, Tuvacanın gelişiminin/değişiminin ve ağız özelliklerinin tespiti noktasında da önemlidir. Söz konusu derlem, bu teorik bilgiler ekseninde derlemin boyutu, temsil edilebilirliği, derlem verilerinin içeriği ve kaynağı gibi faktörler dikkate alınarak hazırlanmalıdır.

TRS'nin derlemi sözlüksel anlamda Tuva yazılı kaynakları ile basın materyalleri ve önceki çalışmaların verilerinden oluşmaktadır. Eserin önsözünde sözlüğün Tuva edebî dilinin ortak sözlüğü olduğu iddia edilmiştir (Tenişev, 1968, s. 7). Bu anlamda sözlüğün derlemine oluşturan malzeme ile amacının örtüştüğü söylenebilir. Eserin girişinde sözlüğün ağız verilerini içerdiği belirtilmişse de bu derlemin nereden ve nasıl yapıldığı açıklanmamıştır. Bu açıdan sözlüğün belirtilen amacı dışına çıkmış; söylendiği gibi sözlüğe ağız verileri de eklenmiştir. Ancak burada eksiklik, verilen ağız verilerinin Tuvacanın hangi ağzından derlendiğine ilişkin bilginin verilmeyişidir. Bu anlamda Tuvaca için yapılması gerekli olan derlemin aynı zamanda Tuva ağızlarını yansıtacak biçimde planlanması, derlemin niteliği için son derece kıymetli olacaktır.

Yukarıda da değinildiği gibi bir derlemin boyutu, dilsel örneklerin çeşitliliğini göstermek açısından önemlidir. Ancak sözlük çalışmalarında incelenecek olan dilsel yapıların durumu da derlemin özelliğini belirleyebilmektedir. Bu sebeple Mark Davies, incelenecek dilsel yapılara göre derlemin amaçlarına ilişkin bir sınıflandırma ortaya koyar ve derlemin büyüklüğünü ve niteliğini de bu amaçlarla ilişkilendirir. Buna göre Davies, bir derlemin boyutundan ziyade sözlüksel (lexical), biçim bilgisel (morphology), dil bilgisel (grammar), söz dizimsel (syntax), öbekselle örnekler (phraseological patterns) ve anlam bilimsel (semantics) olmak üzere altı farklı özelliğine işaret eder (2015, s. 13). Bu altı özellik, derlemin ait olduğu dile göre ses bilgisi ve biçimsel sesbilgisi ile birlikte sekize çıkarılabilir. Bu çalışmada öbekselle yapılar, söz dizimi ve söz varlığı bölümlerinde ele alındığı için TRS yedi başlık altında incelenmiştir.

2.1. Söz Varlığı Açısından Sözlüğün İncelenmesi

Bir derlem, sözlük bilimcinin sezgilerini nasıl tamamlayacağını veya düşüncesinin yanlışlığını ortaya koyarak söz varlığının tespiti noktasında sözlük maddelerinin daha doğru bir şekilde oluşturulmasına katkıda bulunur. Ayrıca bir derlem, sözlük oluşturma sürecinde sözlük bilimcinin dilde var olan ve dile yeni giren sözcükleri, aynı zamanda sözcüklerin anlamlarını koruyan veya değiştiren durumları takip etmesini sağlar (McEnery & Wilson 2001, s. 103). Davies, bir derlemi söz varlığı

açısından sözcüklerin kullanım sıklığı ve bir dildeki yaygın sözcüklerin listelenmesi olarak tanımlar (2015, s. 13). Sözlükler, diller hakkında çok yoğun bilgi özetleri olarak tanımlanabilirler. Sözlük kullanıcıları da temelde bir dilin her türlü kullanım özelliği ile ilgilenmezler. Bu sebeple sözlüklerde pratik bir bakış açısıyla ortak dilin parçası olarak farklı metinlerde yinelenen dil olaylarının bir başka deyişle kullanım sıklığı yüksek olan dilsel örneklerin verilmesi amaçlanır. Kullanım sıklığı yüksek olan dilsel örnekler ise sözlük bilimci tarafından belirli sözlük bilimsel yöntemlerle derlemden sözlüğe aktarılır (Sinclair, 2003, s. 167). Bu açıdan TRS'de yer alan madde başı sözcüklerin yazarlarının sezgilerine dayanarak sık kullanılan söz varlığı içerisinde yer aldığı söylenebilir. Ayrıca söz konusu sözcük listelerine bakarak derlemin işlenmesi sonucu sözlükte Tuva dilinin söz varlığının üç farklı kanaldan oluştuğu görülmüştür: 1. Tuva dilinde uzun süredir var olan ve çoğu Türk dili için ortak olan yerli Tuvaca sözcükler. 2. Moğolca veya onun aracılığıyla diğer doğu dillerinden yapılan ödünçlemeler. 3. Rusçadan veya onun aracılığıyla Latin dillerinden ödünçlenen sözcükler (Tenişev, 1968, s. 7). Ancak sözlükte sözcüklerin kökeni ile ilgili herhangi bir bilgi verilmemiş; yalnızca önsözde genel Tuvaca söz varlığı üzerine bu tespit yapılmıştır. Aşağıda bu üç durumu gösteren örnekler yer almaktadır:

хой I овца // овечий; овцеводческий; кудуруктуг хой курдючная овца; хой суду овечье молоко; хой фермазы овцеводческая ферма; хой ажылы овцеводство; хой кадарчызы чабан; кодан хой отара; дүк хой стадо из одних овц.

Yukarıdaki “koyun” anlamına gelen *hoy* sözcüğü, Eski Türkçe *koñ* sözünden gelen Tuvacanın genel Türkçe söz varlığına bir örnektir (Ölmez, 2007, s. 172)

адаан 1) мечь; адаан негээр мстить; адаан негээшкини мщенье; 2) вражда; 3) азарт; 4) полит. реванш.

Yukarıdaki “intikam, düşmanlık, tutku” gibi anlamlara gelen *adaan* sözcüğü, TRS'nin dolayısıyla Tuvacanın Moğolcadan alıntı söz varlığı içerisinde yer almaktadır. Sözcük, *ataga(n)* / *ataa(n)* sözünden gelmektedir (Tatarintsev, 2000, s. 55). Ayrıca Tuvacada kökeni farklı dillerden olup Moğolcadan ikincil alıntı sözcükler de bulunmaktadır. Örneğin, aşağıdaki *burgan* sözcüğü, Eski Uygurcada Çince'den alıntı bir sözcük olup Tuvacaya Moğolca üzerinden geçmiştir (Ölmez, 2008, s. 101; Tatarintsev, 2000, s. 295).

бурган 1) бог; божество // божий, божественный; бурган-на бо разг. ей-богу; бурганга чула-даа эвес, азага кыскаш-даа эвес погов. ни богу свечка, ни черту кочерга; 2) бурхан, идол; икона.

Aşağıdaki “durum kategorisi” için kullanılan *padej* sözcüğü ise Rusça alıntı sözcüklere bir örnektir.

падеж лингв. паде́ж // паде́жный;
адаарының падежи именительный
паде́ж; падеж кожумаа паде́жный
аффикс.

Ayrıca sözlüğün derleminde terminoloji açısından sosyopolitik, eğitim, bilim, tarım, hayvancılık ve tıp gibi alanlarda terimsel söz varlığına sahip olduğu görülmektedir (Tenişev, 1968, s. 7). Aşağıdaki maddeler din ve edebiyat terimleri ile ilgili söz varlığına birer örnektir. “Kutsama, bayram töreni” anlamına gelen *dagılga* sözcüğünün dinî bir terim olduğu *rel.* (religiya) kısaltmasıyla, “giriş” anlamına gelen *kiirilde* sözcüğünün bir edebiyat terimi olduğu ise *lit.* (literatura) kısaltmasıyla belirtilmiştir. *kiirilde* maddesinde aynı zamanda *kiirilde sös* öbeğinin bir dil bilgisi terimi olarak kullanıldığı *gram.* (grammatičeskiy termin) kısaltmasıyla verilmiştir. Görüldüğü gibi sözlükte terimsel söz varlığının ait olduğu terimsel alan, bu şekilde kısaltmalarla gösterilmiştir.

дагылга рел. освяще́ние; совер-
ше́ние пра́здничного обря́да.
дагылгалыг свяще́нный, свя-
то́й.

киирилде 1) лит. введе́ние,
вступле́ние // вво́дный, вступи-
тельный; киирилде сөс грам. вво́д-
ное сло́во; 2) вста́вка.

Belli başlı terimsel söz varlığının yanı sıra sözlüğün sonunda kısa bir coğrafi adlar kısaltma listesi ile genel coğrafi adlar ve Tuva Cumhuriyetinin başlıca yer adları dizini yer almaktadır.

Türk dillerinin ekmeden sonra en yaygın söz yapım yollarından biri birleştirmedir. İki veya daha fazla kök hâlindeki sözcüğün birleşmesiyle oluşan birleşik sözcükler, yeni bir sözcük statüsünde yer aldığı için ayrı bir madde başı olarak alınmıştır. Tuvacada bu şekilde oluşan sözcükler çoğunlukla tire (-) işaretiyle bitişik yazılır. Sözlükte bitişik yazılan birleşik adlar, ayrı bir madde başı olarak verilmiştir. Ancak ayrı yazılan birleşik sözcükler ilgili madde başının içerisinde ele alınmıştır. Aşağıdaki *akı-duyma* sözcüğü, “ağabey, amca, dayı” anlamına gelen *akı* ile “küçük kardeş, kız kardeş” anlamına gelen *duyma* sözcüğünden oluşmuş; sonuç olarak “kardeşler, akrabalar” anlamına gelen bir birleşik ad konumuna geçmiştir. Söz konusu sözcük yazım olarak tire işaretiyle bitişik yazılmış ve ayrı bir madde başı olarak değerlendirilmiştir.

акы-дуңма собир. братья и сёстры; рódственники // братский; рódственный; акы-дуңма улустар братские народы; акы-дуңма ха-

Aşağıdaki “işaret” anlamına gelen *demdek* maddesinin içerisinde yer alan *bijik demtekteri* “noktalama işaretleri”, *aytırıg demdee* “soru işaret”, *kıyırıg demdee* “ünlem işareti”, *kadar demdek* “artı (+) işareti”, *kazır demdek* “eksi (-) işareti”, *üleer demdek* “bölme işareti”, *kövüdedir demdek* “çarpma işareti”, *deñnelge demdee* “eşittir işareti” gibi noktalama veya matematik terimlerini ifade eden birleşik adlar ise yazımda ayrı yazılmış ve sözlükte ayrı bir madde başı olarak ele alınmamıştır.

демдек 1) знак, мётка, помётка; таврó; ыяштарда демдектер мётки на деревьях; ылгаарының демдектери знаки различия; бижик демдектери знаки препинания; айтырыг демдээ вопросительный знак; кыйгырыг демдээ восклицательный знак; тускайлаар демдек кавычки; ср. кавычка; тайылбыр демдээ две точки (букв. знак пояснения); кадар демдек плюс (букв. знак сложения); казыр демдек минус (букв. знак вычитания); үлээр демдек знак деления; көвүдедир демдек знак умножения; деңжелге демдээ знак равенства; 2) признак, примета; салгал демдектери наследствен-

Dil çalışmalarında derlemin önemi, daha genel olarak ampirik verilerin değeri ile ilişkilidir. Deneysel veriler, bir dil bilimcinin öznel olan ve bireyin dile ilişkin bilişsel algısına dayanan ifadeler yerine nesnel ve dili olduğu gibi yansıtan çıktılar sunar. Dolayısıyla bir derlem üzerinde ampirik verilerin kullanılması, aynı zamanda bir dilin diyalektleri veya tarihsel dönemleri içerisindeki dilsel çeşitliliği incelemeye olanak sağlar (McEnery & Wilson, 2001, s. 103). Bu açıdan TRS’ye kaynaklık eden derlemin Tuva ağızları ile ilgili söz varlığının incelenmesine az da olsa katkısı bulunmaktadır.

Bir derlemin oluşturulmasında metinler, sosyokültürel kategorilerden ve parametrelerden türetilen kriterler temelinde seçilmeli ve sınıflandırılmalıdır. Her belge ve konuşma olayının bir toplumsal rolü vardır ve derlem tüm bunların birikimiyle oluşturulmalıdır (Sinclair, 2003, s. 170-171). Bir dilin farklı ağız özelliklerinin olması da bu sosyokültürel çeşitliliğin bir göstergesidir. Bu açıdan TRS’de söz varlığı noktasında ağız verilerinin daha çok ren geyiği yetiştiriciliği, avcılık, yerel flora ve fauna ile ilgili kavramları ifade eden Toju ağzının söz varlığını içermesi örnek verilebilir. Söz konusu kavram alanlarına ilişkin her bir sözcük, aynı zamanda kültürün bir parçası olarak o dilin konuşulduğu toplum hakkında değerli bilgiler içermektedir. Bu sebeple bir toplumun temel kültürel özelliklerini yansıtan bu veriler,

bir derlemde mutlaka bulunmalıdır. Aynı şekilde bu verilerin sözlüklerde de belirli sözlük bilimsel yöntemlerle işlenmesi gereklidir. Bu açıdan TRS’de bir sözcüğün standart Tuvaca dışında bir ağza ait olduğu *dial.* (dialektizm) kısaltmasıyla gösterilmiştir; ancak hangi ağza ait olduğu belirtilmemiştir. Kimi ağız farklarına dayalı sözcükler ise, eğer sözcük standart Tuvacada var ise ana varyanta atıf yapılarak verilmiştir. (*bööldes* bkz. *bööldes*). Burada sözcüğün her iki ses bilgisel varyantının da verilme amacı, Tuvaca ağızlar arasındaki bilinen dil bilimsel ilgiyi göstermektir. Aynı anda her iki sözcük de edebî dilde kabul edilirse ya tercih edilen varyanta atıf yapılmıştır (*bülgeer* bkz. *şuuruun*) ya da her iki sözcük de ana varyant kabul edilip çapraz atıfta bulunulmuştur (*diiñ* krş. *sırbık*).

пультвизация.
бүлгээр см. шууруун.
бүлдөгөр крупный (о слезах).

рәнами.
шууруун деревянный перегон-
ный аппарат.

(пояс).
бөөлдеш см. бөөлдес.
бөөлдештенир см. бөөлдөстөнир.
бөөлдээр /бөөлдө- / күрүжүйт

бөөлдес распоясанный, распах-
нутый, без кушака, без пояса
(о шубе, халате).

диниң бёлка // беличий; диниң ке-
жи беличий мех; диниң кежи бөрт
беличья шапка; ср. сырбык.

сырбык бёлка // беличий; сыр-
бык кежи беличий мех; ср. диниң;
◇ сырбык чаш см. сай чаш
(см. сай 1).

2.2. Biçim Bilgisi Açısından Sözlüğün İncelenmesi

Derlem temelli sözlük çalışmalarında söz varlığının ve anlamlarının tespitinin yanı sıra biçim bilgisi üzerine de veriler sağlanmaktadır. Derlem temelli bir sözlükte sunulan biçim bilgisi verileri, söz yapımı ile ilgilidir. Türk dillerinin temel söz yapım yöntemi, ekleme yoluyla sözcük türetmektir. Bu sebeple sözlüklerde çekim ekleri madde başı sözcükle birlikte verilmez. Ancak söz yapım ekleri, yeni bir sözcük türettiği için madde başı sözcüğün içerisinde yer alır. Aynı zamanda derlem verileri, farklı biçim bilgisel varyantların kullanımı ve biçimbirimlerin üretkenliğinin incelenmesinde de önemli bir rol oynamaktadır (McEnery & Wilson, 2001, s. 109). Bu açıdan TRS’ye bakıldığında kök hâlindeki sözcüklerin bağımsız sözcüklerle veya sözcüğün anlamını açıklayan kombinasyonlarla Rusçaya çevrilip çevrilmediğine bakılmaksızın sözlüğe girdiği görülmektedir. Türemiş sözcüklere gelince doğrudan Rusçaya çevrilebilen çok az sözcüğün sözlüğe dâhil edildiği görülür. Bu anlamda *-zak/-zık, -zırak, -uçal* gibi yaygın sıfat yapım ekleri ile *-ıksa-, -gıla, -çaһna-* gibi sıklıkla kullanılan addan eylem yapan eklerle türeyen sözcükler sözlükte az sayıda sözcükle temsil edilmektedir (Tenişev, 1968, s. 7). Sözlükte yaygın olarak görülen ekler ise *+(X)şkXn* ve *+lA/+nA/-DA* addan eylem yapım ekleri, *-l* ve *-g* eylemden ad yapım

ekleri, +IXg/+DXg ve +çX addan ad yapım ekleri ile eylemden eylem yapan çatı ekleridir:

билчииншкин взаимопонимание; билчииншкинин чедип алыр достигнуть взаимопонимания.

иррационалдыг мат. иррациональный; иррационалдыг саннар иррациональные числа.

ажытталыр /ажыттал-/ возвр.-страд. от ажытта- (см. ажыттаар) скрываются, прячутся за чем-л.; хүн булуттар артыңче ажытталы берген солнце скрылось за тучами.

переправиться через реку; эштип кежер переплывать. кежиг брод; переправа. кежигүн член // членский; пар-

буруудаар /бурууда-/ 1) подвергаться обвинению, быть обвиненным в чём-л.; 2) быть виновником чего-л.

магадылал 1) гарантия, ручательство; 2) предусмотрительность; ср. гарантия.

кедирер /кедир-/ понуд. от кет- (см. кедер) надевать что-л.; одевать кого-л.

аңчы охотник // охотничий; аңчыт охотничья собака; борзая. аңчыгаш зверёк.

2.3. Ses Bilgisi Açısından Sözlüğün İncelenmesi

Bir derlemde biçim bilgisi kadar, ses bilgisi de gereklidir. Bir sözlük hazırlarken özellikle ağız verilerinde ses bilgisi çok önemlidir. Buna göre TRS'de madde başı sözcüklerde gösterilen belli başlı ses bilgisi durumları şu şekildedir:

Madde başı bir sözcüğün ses bilgisi açısından isteğe bağlı bir durumu söz konusuysa bu kısım köşeli parantez içinde verilir (*üjelee(n)*):

үжелээ[н] трóе, втрóем; үжелээ бис нас трóе.
үжен три́дцать; үжен дугаар

Yazımda yazılışları aynı olan ancak gırtlaksıl (faringal) sesler bakımından farklılık gösteren sözcüklerde önce faringal sese sahip olmayan sözcük, daha sonra köşeli parantez içinde yazı çevrimi yapılmış şekilde faringal sesli sözcük verilir (*çagı ~ ç'a'gı, ças ~ ç'a's* gibi). Ancak söz konusu ayırım, *a't, ka't, o't, çü'k* gibi sözcüklerde gösterilmemiştir. Dolayısıyla bu konuda sözlükte tutarlı bir kullanım görülmemektedir. Arıkoğlu, bu tür sözcüklerin ayırt edilebilmesi için sözlükte sertleştirme işaretinin kullanıldığını ve bu gösterimin sözcüklerin gırtlaksılığını yazıda belirtme ihtiyacından doğduğunu ifade etmiştir (2000, s. 547).

час весна́; час дүшкен насту-
 пйла весна́; ала часты өттүр
 в течёние всей весны́, всю вес-
 ну.
 час I [чаьс] томпак, мельхиёр
 (род сплава); час ок пұля из ка-
 чественного метáлла (первоначаль-
 но из томпака).

Bir sözcüğün fonetik ve sözlüksel varyantları için *sm.* (bkz.) kısaltmasıyla ilgili alfabetik sıraya göre bulunduğu yere atıfta bulunulmuş; gerekli çeviri ve materyal orada ele alınmıştır (*doo* bkz. *döö* gibi):

Чел.
 доо см. дөө.
 дооза мест. употребляется
 только с аффиксами принадлеж-

Görüldüğü gibi sözlükte az sayıda ses bilgisel özellik yansıtılmıştır. Bu durum özellikle ağız verilerinin ayırt edilmesi konusunda problemlidir. Elbette genel bir sözlükten ağız özelliklerini tümüyle vermesi beklenemez. Ancak eserin önsözünde iddia edildiğine göre sözlüğün derleminde ağız verileri yer almaktadır. Bir sözlükte ağız verilerinin yer alması, o dilin ağızları arasındaki temel ses bilgisel farkları içermesi anlamına gelir. Sözlükte ses bilgisi özelliklerinin yansıtılması, sözlük biliminin yöntemleriyle ilgili olduğu kadar derlemin niteliğiyle de ilgilidir. Bu açıdan bir derleminde o dilde var olan farklı ses bilgisel özellikler ne kadar yansıtılmışsa bir sözlükte de bu özellikler o denli yansıtılma imkânı bulacaktır. TRS bu açıdan ağız verilerinden oluşan bir derleme sahip olduğu söylenmesine rağmen yetersizdir. Bir başka deyişle, her ne kadar sözlükte ses bilgisel özellikler verilmeye çalışılsa da bu derlemin izin verdiği ölçüde gerçekleşmiştir. Buradan hareketle derlemin ağız verileri anlamında yeterli malzemeye sahip olmadığı söylenebilir. Sözlüğün yazıldığı dönem düşünüldüğünde bu durum normaldir. O tarihlerde Tuvacanın ağızlarıyla ilgili henüz kapsamlı bir çalışma yapılmamıştır. Bugün Tuvacanın ağızları üzerine çeşitli çalışmalar yapılmış olsa da hâlâ ağız verileri üzerine herhangi bir derlem çalışmasından söz edilemez. Burada şunu da belirtmek gerekir: TRS özel bir amaca yönelik hazırlanmış değildir. Bu sebeple *özelleştirilmiş* (specialization) bir derlemi de yoktur. Özelleştirilmiş bir derlemin parametreleri arasında belirli bir amaç, *bağlamsallaştırma* (contextualization), söylemin veya metnin türü ve dilin farklı değişkeleri yer almaktadır (Szudarski, 2018, s. 137). Tuvacanın bu parametrelere göre hazırlanmış özel derlemleri yoktur. Bu açıdan bakıldığında TRS de ses bilgisi ve ağız verileri için özel bir derleme sahip değildir. TRS'den hareketle Tuvaca sözlüklerde ses bilgisinin dolayısıyla ağız özelliklerinin yeterince yansıtılmadığı açıktır. Bu doğrultuda Tuvacanın özelleştirilmiş derlemleri yapılmalıdır. Tuvaca ağız verilerinin ve ses bilgisi özelliklerinin bir sözlükte kapsamlı bir şekilde verilebilmesi için de bu özelliklere odaklanan özel amaçlı bir derlem olmalıdır.

2.4. Biçimsel Ses Bilgisi Açısından Sözlüğün İncelenmesi

Türk dillerinin her birinde kendi ses bilgisi ve biçim bilgisi doğrultusunda eklenme sırasında belirli ses değişmeleri olmakta ve bu sözcükler madde başı olarak sözlüğe girebilmektedir. Bu açıdan TRS'de, söz konusu biçimsel ses bilgisi, söz konusu sözcükleri uygun alfabetik sırada madde başı olarak ele alıp bkz. diyerek sözcüğün yalın durumdaki madde başına gönderme yapılarak gösterilmiştir. İlgili açıklamalar sözlükte iki şekilde; ya sözcüğün yalın durumdaki madde başı içerisinde ya da her iki madde başı içerisinde de ele alınmıştır.

Aşağıdaki *maŋaa* “burada” sözcüğü *bo* “bu” zamirinin bulunma durum eki almış hâlidir. Sözcük, ayrı bir madde başı olarak değerlendirilmiş ve bu maddede açıklanmıştır. Aynı zamanda *bkz. bo* göndermesiyle *maŋaa* sözcüğünün söz konusu biçimsel ses bilgisine de işaret edilmiştir. *Men* zamirinin ilgi durum ekli hâli olan *meen* sözcüğü de *maŋaa* örneğinde olduğu gibi ayrı bir madde başı olarak verilmiş; ancak ilgili açıklama *men* zamirinin bulunduğu madde başına bırakılmıştır. Aşağıda görülen *ol* maddesinde ise *ooŋ, aŋaa, ında* gibi *ol* zamirinden gelen ve *ol* zamirine gönderme yapılan tüm madde başlarının yalın durumdaki *ol* maddesi içinde verildiği görülmektedir.

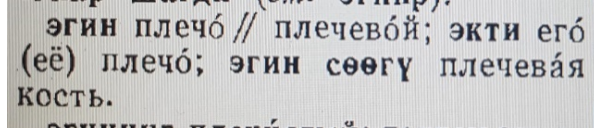
маŋаа 1) здесь, тут; маŋаа хурал болур здесь бѹдет собрание; см. бо; 2) сюда; маŋаа келем иди сюда.

МЭЭЦ см. мен.
МЭЭЦИ мест. притяж. мой;
МЭЭЦИ-биле по-моему.
МЭЭЦИ ит. майрэн. (старший)

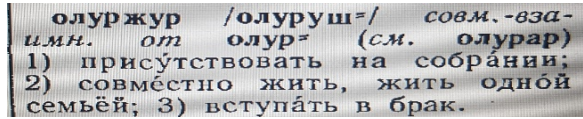
ол мест. 1) личн. и указ. он; тот; род. п. ооŋ егѹ; тогѹ; дат. п. аŋаа, аа емѹ; томѹ; с ним; аŋаа бер отдай емѹ; аŋаа ужуражыр бис встретимся с ним; вин. п. ону егѹ; тогѹ, тот; местн. п. ында у негѹ; у тогѹ; исх. п. оон от негѹ; от тогѹ; направ. п. олче, олдува к немѹ; к томѹ; олар онѹ;

Kullanıcılar için biçimsel ses bilgisini vermesi bakımından sözlük oldukça değerlidir. Ancak sözlük bilimi açısından bunun uygulanışında standart bir yöntemin benimsenmemesi bir eksikliktir. Biçimsel ses bilgisi yalnız gönderme ile belirtildiğinde kullanım açısından bir madde için iki ayrı yeri bulma zorunluluğu görece zahmetli bir durumdur. Türk dillerinin genel biçimsel ses bilgisini bilen araştırmacılar için ilgili maddede anlamı vermek ve detaylı bilgi için gönderme yapmak daha uygun görünmektedir. Ancak bu uygulama Türk dilleri için ortak biçimsel ses bilgisi özellikleri için yapılmalıdır. Çünkü ortak özellikler, genel Türk dilleri dil bilgisi kurallarıyla ilgilidir. Yukarıda verilen örnek bu anlamda Tuvacanın durum ekleri sistemi ile ilgilidir. Tuvacanın kendine özgü biçimsel ses bilgisini yansıtan ve yalın

durumunu genel Türk dilleri bilgisiyle tahmin etmenin kolay olmadığı sözcükler için TRS'de uygulanan bu yöntem uygun görünmektedir (*ekti* bkz. *egin* gibi).

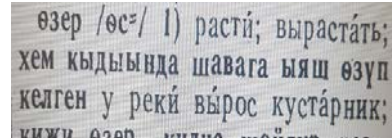
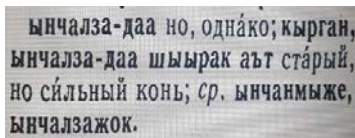

Eylemler madde başında mastar hâliyle verildiği için iki ünlü arasında kalan kimi ötümsüz sesler ötümlüleşir ($j > \text{ş}$, $t > d$, $s > z$ gibi). Bu durumda madde başında söz konusu eylemin yalın durumdaki hâli de verilmiştir. Söz konusu uygulama Tuvacanın temel biçimsel ses bilgisi değişmelerini bilmeyen kullanıcılar için kullanışlıdır:

2.5. Dil Bilgisi Açısından Sözlüğün İncelenmesi

Genel anlamda bir derlemin ses bilgisi, biçim bilgisi, söz dizimi vb. özelliklerinin tümü dil bilgisi özellikleri arasında sayılabilir. Bu sebeple burada daha genel kategorileri ilgilendiren dil bilgisi özellikleri ele alınmıştır. Bir sözlüğün amacı, ilgili dilin dil bilgisini vermek değil, söz varlığını ve anlamlarını tespit etmektir. Temel amacı söz varlığı olan sözlük hazırlama sürecinde dil bilgisel özellikler, söz varlığının yanı sıra verilen veya verilmesi gereken kimi özelliklerdir. Bu sebeple sözlüklerde az sayıda dil bilgisel özellik görülmektedir. Genel sözlüklerin ana odak noktası, ad, eylem, sıfat ve zarf türündeki sözlüksel öğelerdir. İlgeç, bağlaç, zamir, yardımcı eylem ve belirleyici (determiner) gibi sözcüklerin sözlük bilimsel olarak ele alınması genel olarak tartışmalıdır. Anadili konuşurları için hazırlanmış sözlüklerde bu tür işlevsel öğelerin kullanıcı tarafından bilinmesi beklendiğinden genellikle verilmediği görülmektedir (Osswald, 2015, s. 1971). Ancak TRS'nin hedef kitlesi oldukça geniştir ve çoğunlukla araştırmacılar tarafından kullanılmaktadır. Bu sebeple derlemin dil bilgisi özelliklerinin yansıtılmasına gelince sözlükte ad, sıfat, zarf, ilgeç, bağlaç ve eylemlerin doğrudan madde başı olarak ele alındığı görülmektedir. Ad, sıfat, zarf, ilgeç ve bağlaçlar, madde başında yalın durumda verilen sözcüklerdir. Eylemler ise sözlükte Tuvaca mastar biçimiyle yer alır. İlhan'a göre bir sözlükte madde başı sözcüklerin doğru ve düzenli bir şekilde kurulabilmesi için sözcüklerin sözcük türleri açısından dildeki konumu gösterilmelidir (2009, s. 536). TRS bu anlamda pek çok sözlükte olduğu gibi yalnızca eylemleri diğer sözcük türlerinden ayırmaktadır:

TRS'de zamir kategorisinde kişi ve işaret zamirlerinin madde başı olarak değerlendirildiği görülür. Ayrıca biçimsel ses bilgisi bölümünde belirtildiği gibi kişi zamirleri ile işaret zamirlerinin çeşitli durum ekli hâlleri de madde başında verilmiştir.

сен мест. личн. ты; род. п. сэн
твой; сэн-биле с тобой; дат. п.
сенээ тебе; вин. п. сени тебѣ;
местн. п. сенде у тебѣ; исх. п.
сенден от тебѣ; направ. п. сенче,
сендиге к тебѣ.

бо мест. 1) указ. этот; род. п.
моон этого; дат. п. маңаа, маа
этому; вин. п. мону этот, этого;
исх. п. мону этото; исх. п.

Belirleyici olarak değerlendirilen sayı kategorisinde asıl sayılar birden ona kadar verilmiştir. Bununla birlikte yüz, bin, milyon gibi anlamlara gelen nicel ifadeler de madde başı yapılmıştır. Sıra sayı sıfatları Tuvacada iki türlü yapıldığı için –GI ekli sıra sayıları madde başı olarak, *dugaar* sözcüğü eklenerek oluşturulan sıra sayıları ise asıl sayı sıfatının verildiği madde içerisinde verilmiştir.

муң I ты́сяча; муң дугаар ты́-
сячный.
муң II диал. глупый, придур-
коватый.

үшкү трéтий; үшкү чергениң
шыдыраачызы шахматист трéть-
его разряда.
үштүг трéчлэтий (о разряте)

Aynı sözlük maddesi içinde ad, sıfat ve zarf gibi farklı dil bilimsel kategorilerde verilen anlamlar // işareti ile ayrılmıştır. Söz konusu durum, anlamdan ziyade sözcüğün farklı sözlüksel kategorilerde kullanılabilirliğini göstermek için uygulanmıştır. Aşağıdaki *kıdığ* örneğinde sözcük, “uç, kenar” anlamında ad türünde bir sözcük olarak kullanılabilirliği gibi, “uçtaki, son, aşırı” anlamında sıfat türünde bir sözcük olarak da tümcede yer alabilmektedir:

кыдыг I 1. 1) край // крайний,
находящийся на краю; кыдыг чер
окраина, захолустье; хоорай кы-

2.6. Söz Dizimi Açısından Sözlüğün İncelenmesi

Bir derlemi söz dizimi çalışmaları için önemli kılan özelliklerinin başında derlemin dilin tüm değişkelerini temsil etme potansiyeli ve dil bilgisi teorilerinden üretilen hipotezlerin test edilebilmesi için deneysel verileri temsil etmesi gelir. Derlem dil biliminin gelişmesi ile bir dilde hangi kullanımların tipik olduğu ve dilsel değişkeler içinde ne derece farklılıkların meydana geldiği konusunda genel bir çerçeve çizmek daha kolay hâle gelmiştir. Böylelikle bir derlem, söz dizimi açısından sıklık çalışmalarının katkılarıyla hangi sözcüklerin birlikte kullanıldığına ilişkin önemli bilgiler sağlamaktadır (McEnery & Wilson, 2001, s. 109-110).

Sözlükler, hazırlanış amaçlarına göre farklı dil bilimsel özelliklere odaklanabilir. Tuvaca sözlük literatürü bu açıdan pek zengin değildir. Ancak yukarıda da belirtilen

Y. Ş. Hertek'in *Tıva-Orus Frazzeologiya Slovarı* adlı sözlüğü Tuvacanın deyimisel ifadeleri için hazırlanmıştır. Böyle bir sözlükte madde başı sözcükler, doğrudan söz dizimsel özellik içerir. Ancak genel bir sözlüğün temel amacı, dil bilgisi değildir. Söz dizimi, dil bilgisinin özel bir alanıdır. Bu sebeple çoğu sözlükte söz dizimsel özellikler, genel söz varlığının yanı sıra verilir. TRS'de de temel amaç deyimisel ifadeleri vermek değildir. Dolayısıyla sözlükte yer alan söz dizimsel özellikler, madde başı sözcüklerin birlikte kullanıldığı sözcüklerden hareketle öbek yapılarla ilgilidir. Söz konusu söz dizimsel özellikler sözlükte aşağıdaki şekillerde yansıtılmıştır:

- Yardımcı eylemler ile kurulan dilsel yapıların işlenmesi sözlük bilimciler için zorlu bir süreçtir. Eşdizimde ve birleşik eylem yapılarında yarı bağımsız yarı bağlı unsurlar olarak yer alan yardımcı eylemlerin anlamı öbek yapıda tümleci ile bağlantılıdır. Bu sebeple pek çok araştırmacı, bu tür eylem yapıları için kapsamlı bir derlem analizine dayanan yeni bir tür madde başı girişi önermektedir (Osswald, 2015, s. 1971). TRS'de ad + eylem yapısındaki eylem öbekleri, ayrı bir madde başı olarak ele alınmamıştır. Bu durumda özellikle anlamı tamamen değişen deyimisel ifadelerin ayrı bir madde başı olarak ele alınması, bir yöntem olarak benimsenebilirdi. Ancak aşağıdaki örnekte “zaman” anlamındaki *öy* maddesi içerisinde yer alan *öyü ertер* “zamana geçmiş, modası geçmek” eylem öbeğinin anlamı, madde başı sözcükle ilişkilidir. Bu durumlarda öbeğin, ilgili madde başı içerisinde verilmesi uygundur.

өй I момент, время; сезон;
тараа кезер өй время жатывы;
чогуур өйүндө вóвремя, своевре-
менно; ол өйдө в то время, тогда;
◇ өйү эртер отживать, стано-
вится ненужным, устаревать.

- TRS'de ilgeçler madde başında verilmiş ancak yapısal olarak ad öbeği biçiminde kurulan ve alanyazında genellikle ilgeç olarak kabul edilen sözcükler, türetildiği sözcüğün madde girişinde verilmiştir. Bu tür ilgeçler, yapısal olarak ad öbeği biçiminde kurulsun da söz dizimi ve anlam bilimi açısından oldukça farklıdır. Bu sebeple söz diziminde ad öbeği yapısında yer alan ilgeçlerin ayrı bir madde başı olarak değerlendirilmesi sözlük kullanımı açısından daha kullanışlı olacaktır.

ышкаш подобный // подобно;
как, словно, вроде; ол ышкаш
подобный этому; ол спортка силер
ышкаш ынак он, как и вы, лю-
бит спорт; ср. дег.

ижин I. 1) живóт; желúдок; ср.
хырын I); 2) внúтренности, ну-
тро прост.; содержимое чего-л.;
номнуц ишти содержание книги;
бажыц ишти а) внúтренность дó-
ма, внúтреннее помещéние; б)
перен. семья; өг ишти а) внúтрен-
ность юрты; б) перен. семья, чле-
ны семьи; 2. служ.: иштинге, иш-
тинде а) в, во, внутри, внутрь;
шкаф иштинге номнар чыткан
чүве в шкафу лежали книги;
бажыц иштинде в дóме, внúтри

- Biçim bilgisi bölümünde sıra sayılarının Tuvacada iki türlü yapıldığı söylenmişti. Asıl sayı sıfatları *dugaar* sözcüğü ile öbek oluşturarak sıra sayı sıfatı olarak

kullanılabilir. Bu tür yapılar sözlükte ilgili asıl sayı sıfatının bulunduğu madde içerisinde verilmiştir.

үш 1) три; үш кижн три человек; үш хонук трбе сүток; үш дугаар трётнй; үш катап хөй в три раза больше; үште в-трётных; 2) трóйка (оценка знаний); ◇ үш дүн ортузунда глубóкой нóчью, в пóлночь.

- Eğer verilen madde başı bağımsız olarak kullanılmıyor veya bağlam olmadan çevrelemiyorsa madde başı sözcüğün ardından iki nokta kullanılır ve ardından sözcüğün geçtiği öbek yapı verilir.

дөргүлүг: бо дөргүлүг такóй, такóго рóда.
дөргүн рéчка, берúщая начáло в степí и окрúжающей её рéке.

- Sözlükselleşen öbekler hem Tuvaca hem de Rusça olarak analiz edilir:

партбилет (партия биледи)
партбилёт (партыйный билет).
партбөлүк (партия бөлүү) парт-группа (партыйная группа).

- Atasözleri ve deyimler, sistemli bir şekilde sözcüğün karşılık gelen anlamının sonunda verilir. Bir tümcenin atasözü olduğu *posl.* (poslovitsa) veya *pogov.* (pogovorka) kısaltmaları ile belirtilmiştir. Aşağıdaki örnekte *Baştay uşkan ejin kattırbas* “Önce düşen dosta gülünmez.” atasözü “önce, ilk olarak” anlamına gelen *baştay* madde başı içerisinde verilmiştir:

баштай вначáле, сначáла; эң-не баштай в пёрвый раз, впервые; баштай ушкан эжин каттырбас погов. над товáрищем, упáвшим рáньше тебя, не смéйся.

2.7. Anlam Bilimi Açısından Sözlüğün İncelenmesi

Bir kimsenin sözlüğe başvurmasının iki temel sebebi vardır. İlk olarak sözlükler, alfabetik sıraya göre düzenlenmiş sözcüklerin yazılış biçimine dayandığından kaçınılmaz olarak bir dilin imlâsı hakkında bilgi verir. Sözlüklerin ikinci ve en temel işlevi ise sözcüklerin açıklanması ve tanımlanmasından hareketle anlam bulmaktır (Jackson, 2002, s. 86).

Bir sözlük bilimcinin en önemli görevlerinden biri sözcüklerin doğru anlamlarını vermektir. Bu sebeple sözlük bilimci bir sözcüğün gerçek anlamına, çağrışımsal anlamına ve diğer sözcüklerle birlikte tümce veya bağlam içinde kazandığı yan anlamlara dikkat etmelidir (Jakson, 2002, s. 15). Hanks’a göre bir sözlük bilimci uygun

tümceleri seçerken olabildiğince genel olan bağlamları tercih etmelidir. Bu tutum açıklanan sözcüğün gelecekteki, görünmeyen bağlamları hakkında maksimum tahmin gücü sunmaktadır. Aynı zamanda sözlük yazarı, verdiği örnekte sözcüğün keskin anlamsal odağını korumaya özen göstermelidir. Buna göre sözlük bilimci, bir sözcüğü sözlüksel bağlam ve metinsel bağlam olmak üzere iki tür anlamsal çerçevede tanımlamalıdır. Sözlüksel bağlamda sözcükler, okuyucunun metinleri kendi dünya bilgisini kullanarak yorumlamasına dayalı olarak anlam kazanır. Metinsel bağlamda ise sözcüğün metin içerisinde kullanılan anlamsal bir değeri vardır (2012, s. 64). TRS genel olarak sözcük anlamlarını sözlüksel bağlamda vermiştir. Sözlükte az sayıda örnekte metinsel bağlam dikkate alınmıştır. TRS örneklili bir sözlük olmadığı için söz konusu metinsel bağlam, deyimsel ifadelerden anlaşılmaktadır. Örneğin birincil anlamı “indirmek, boşaltmak” olan *düjüerer* maddesi, *köjegeni düjüerer* ifadesinde “(perdeyi) çekmek” anlamını kazanmaktadır:

дүжүрер /дүжүр=/ понуд. от
дүш= (см. дүжер) 1) помогать
спуститься, помочь сойти (напр.
с коня); 2) выгрузать; чүүк дү-
жүрер выгрузить багаж; 3) спус-
кать; көжегени дүжүрер спустить
шторы; 4) побороть, опрокинуть

Ancak bir sözlük ‘örneklili sözlük’ özelliğine sahip olsun ya da olmasın mümkün olduğunca sözcüklerin metinsel bağlamda edindikleri anlamları vermelidir. Bir sözcüğün metinsel bağlamda farklı anlamlarının olabileceği ise doğrudan derlem ile ilişkilidir. Bu anlamda farklı dilsel kullanımları içeren iyi ve nitelikli bir derlem ile hazırlanan bir sözlük, sözcüklerin metinsel bağlamdaki anlamları hakkında daha iyi sonuçlar verecektir. Metinsel bağlam içindeki anlamlar düşünüldüğünde Tuvacanın en iyi sözlüklerinden birisi olan TRS’nin yetersiz olduğu görülmektedir. Bu durum, farklı türde daha çok metin ve dilsel örnekten oluşan bir derlemin gerekliliğini göstermektedir.

Birçok sözcüğün birden fazla anlamı vardır. Söz konusu farklı anlamların sözlükte nasıl ve hangi düzenle verileceği sözlük bilimciler açısından verilmesi zor kararlardandır (Jackson, 2002, s. 15). Günümüzde yapılan derlemlerin dijital ortama aktarılması ve teknolojinin yardımıyla hangi anlamın daha sık kullanıldığının tespitiyle bir sıralama mümkün olsa da (Aleř Horák & Adam Rambousek, 2018, s. 179) TRS de dâhil tüm Tuvaca sözlükler için dijital ortamda sistemli bir derlem yoktur. Bu sebeple TRS’de bir sözcüğün farklı anlamları, anadili konuşurlarının bilgi ve tecrübesine dayanarak sıralanmıştır. Sözlükte bir sözcüğün yakın anlamları virgül (,) ile uzak anlamları noktalı virgülle (;) ayrılmıştır. Yine çevirilerde ilk anlamlar önce verilirken uzak veya mecaz anlamlar daha sonra verilir.

чугаа 1) речь, язык // речевой; төрөөн чугаа родная речь; аас чугаа устная речь; бижимел чугаа письменная речь; чугааның чаңчылдары речевые навыки; чугаа кезектери части речи; 2) разговор; чугаавыс үргүлчүлээли давайте продолжим наш разговор; хей чугаа, суг чугаа пустой разговор; болтовня; 3) выступление; речь; төлөөлөрниң конференцияга чугаалары речи делегатов на конференции; 4) рассказ; солун чугаа а) интересный рассказ; б) анекдот; 5) лингв. говор; ◇ чугаазы үнөр начинать говорить (обычно о ребенке); дамчыр чугаа молва, предание.

Ayrıca sözlükte sesteş olup farklı köken veya kaynaktan gelen sözcükler, farklı bir madde başı olarak ele alınmış ve her bir kelime buna göre numaralandırılarak anlamlandırılmıştır:

ажыг I 1. кислый; горький; ажыг сүт кислое молоко; ажыг эм горькое лекарство; 2. горе, скорбь; ажыгга туттурар переживать горе, постичь — о горе; ср. ажыг-шүжүг; ◇ ажыг кышты ажыр всю суровую зиму; ажыг соок лютый (жгучий) мороз. ажыг II перевал; ср. арт. ажыг III ...с лишним, больше; чүс ажыг больше ста.

Jackson, sözcükleri anlam bilimsel açıdan temelde birincil anlam (reference), yan anlam (connotation), anlam ilişkileri (sense relations) ve eşdizimlilik (collocation) olmak üzere dört bölümde değerlendirir. Buna göre birincil anlam, sözcüğün akla gelen ilk anlamı yani düz anlamdır. Düz anlamda bir sözcük ile onun göndergesi arasında doğrudan bir ilişki vardır. Yan anlamda ise konuşmacı veya topluma özel bir çağrışım söz konusudur. Çağrışımsal anlam da denilebilen yan anlam çoğu zaman tümce veya bağlam içinde anlaşılır. Anlam ilişkileri, bir sözcüğün diğer sözlük birimlere göre kazandığı değerdir. Eş anlamlılık (synonymy), zıt anlamlılık (antonymy), alt anlamlılık (hyponymy) ve parça bütün ilişkisi (meronymy) anlam ilişkilerinin türleridir. Eşdizimlilik ise bir sözcüğün tümce içerisinde kendisine eşlik eden diğer sözcüklerle birlikte belirlenen anlamı ile ilişkili bir kavramdır (2002, s. 15-18). TRS'de Jackson'un bu sınıflandırmasına göre öncelik düz anlam üzerindedir. Yukarıda da belirtildiği gibi metinsel bağlam yok denecek azdır. Bu sebeple yan anlam veya çağrışımsal anlam yönünden sözlüğün eksik olduğu söylenebilir. Ancak sözlüğün önemli özelliklerinden biri, eşdizimlilik esasına dayanarak sözcüklerin kendisine eşlik eden diğer sözcüklerle birlikte kazandıkları anlamların sıklıkla verilmesidir. Bu tarz deyimsele ifadeler sözlükte ilgili madde başı içerisinde ele alınmıştır. Bu durumda

madde başı sözcük ile eşdizimli sözcüklerin anlamı arasında önemli bir fark oluşmaktadır. TRS’de bu anlam farkı, maddenin sonunda eşdizimli sözcüklerden hemen önce yatay eşkenar dörtgen işaretinin kullanılması ile ifade edilmiştir. Aşağıda “kurumak, buharlaşmak” gibi anlamlara gelen *soglur* eylemi, *karak soglur* biçiminde kullanımıyla “kör olmak” anlamını kazanmıştır. Metinsel bağlamda ise aynı eşdizimli sözcük “dürüst olmak gerekirse, açıkçası” anlamlarında kullanılmıştır. Söz konusu anlam geçişi, görüldüğü gibi yatay eşkenar dörtgen işareti ile belirtilmiştir:

соғлур /соол=/ 1) высыхать, пересыхать; хөөлбек соғлур калган водоём высох; 2) переставать давать молоко (напр. о корове); пропадать (о молоке у кормящей матери); 3) испаряться, выкипать; ◇ карак соғлур ослепнуть; карак соғлур, көрбедим честное слово, я не видел.

Ayrıca buna benzer eşdizimli yapılar ve birleşik adlar genellikle anlam bakımından deyimseldir. Anlamsal olarak birleşik sözcüğün anlamı, öbek yapısı oluşturan sözcüklerin her birinden farklıdır. Bu sebeple bu sözcükler ayrı bir madde başında verilebilir miydi? Sözlük hazırlama yöntemleri açısından böyle yapılar genel olarak problemlidir. Ayrı bir madde başında yer alması kimi zaman yanıltıcı olabilir. Ayrıca söz konusu yapının hangi madde başı sözcüğün altında yer alacağı da belirlenmeli ve tüm sözlükte standart bir kullanım olmalıdır. Yukarıdaki örnekte ikinci sözcüğün yer aldığı madde başında anlam verilse de bu açıdan sözlükte standart bir kullanım bulunmamaktadır. Bir dildeki eşdizimsel yapılar, belirli bir yöntem ve yaklaşıma göre eşdizim sözlüklerinde sunulmalıdır. Tuvaca üzerine bu kategoriye girebilecek tek sözlük çalışması, Y. Ş. Hertek tarafından kaleme alınan *Tıva-Orus Frazzeologiya Slovarı* adlı eserdir. Genel bir sözlük olarak TRS’nin eşdizimli bir sözlük gibi olması beklenemez. Ancak iyi bir genel sözlüğün bu gibi eşdizimli yapıları ayırt etmesi ve belirli bir yöntemle göre betimlemesi gerekmektedir. Bu, sözlük kullanımını kolaylaştıracağı gibi sözlüksel unsurların kimi anlam bilimsel yönlerinin de anlaşılmasına katkı sağlayacaktır (Doğan, 2015, s. 70).

Derlemin anlam bilimsel yönlerinden birisi eş anlamlı sözcüklerdir. TRS’de eş anlamlı sözcükler madde sonlarında çapraz göndermelerle birbirine bağlanır. Eğer sözcük çok anlamlı ve eş anlamlı sözcüğün tüm anlamlarını ifade etmiyorsa söz konusu gönderme karşılık gelen anlamdan sonra yapılır.

**шупту мест. опред., употребл-
ется в позиции определения и с аф-
фиксами принадлежности весь,
вся, всё, все; шупту класс весь
класс; шупту школа вся школа;
шупту күш-культуржулар все физ-
культурники; шупту соңгулдаже!
все на выборы!; шуптувус мы все;
шуптунар вы все; шуптузу он!
все; шуптузун билир мен я знаю
всё; ср. бүгү, хамык.**

Bir sözcüğün kimi anlamları kültür ile ilgilidir. Bu sebeple bir sözlük maddesinde kültürel bilginin rolü ve önemi büyüktür. Kültürel bilginin sözlükte yer almaması gerektiğini düşünen araştırmacılar olsa da çoğu sözlük bilimci bunun aksini savunur. Burada asıl soru, kültürel bilgiye dayalı anlamın sözlükte nasıl verilmesi gerektiğidir. Bu konuda üç temel uygulama vardır. Birincisi doğrudan tanımını vermek, ikincisi açıklayıcı veya örnek tümceler kullanmak, üçüncüsü ise biçimsel etiketler yani küçük görsellerden yararlanmaktır (Łozowski, 2018, s. 166). Anadili konuşurları için hazırlanmış bir sözlükte kültürel nüansları tahmin edebilmek kısmen kolaydır. Ancak TRS, Tuvalar için olduğu kadar Ruslar, Türkologlar ve Mongolistler için de hazırlanmış bir çalışmadır. Bu açıdan TRS, iki dilli bir sözlük olması sebebiyle kısmen avantajlıdır. Yine de kimi kültürel anlamların Rusçada doğrudan karşılığı yoktur. Kültürel kimliği yansıtan sözcükler veya kültürel olarak kendine özgü anlamları olan sözcükler, bu sebeple tercümeden ziyade tanım ve betimlemesi verilerek açıklanmıştır. Ancak kültürel bilgiyi ifade eden sözcüklerin örnek tümce veya herhangi bir görselle desteklenmemesi, özellikle Tuva kültürüne hâkim olmayanlar için bir eksikliklerdir. Bu anlamda sözlükte tarım, hayvancılık, tarih gibi belirli kültürel anlamları olan sözcükleri ifade eden ve Rusçada karşılığı bulunmayan sözcükler ya betimsel olarak tercüme edilmiş ya da parantez içinde bir açıklama ile birlikte açıklanmıştır. Örneğin, aşağıda bir peynir çeşidi olan *хойтпак* sözcüğü sözlükte “özel olarak fermante edilmiş süt” şeklinde açıklanmıştır.

**хойтпак хойтпак (особым обра-
зом заквашенное молоко); хойтпак
тигер гнать аракү из хойтпак;
◇ хойтпак мээлиг скудоумный,
тупоумный, тупоголовый.**

Sonuç

Güney Sibirya Türk dillerinden biri olan Tuvaca, karşılaştırmalı dil bilim ve Türkoloji çalışmaları için kritik bir konumda yer almaktadır. Bu sebeple Tuva dili ve kültürü üzerine -az sayıda da olsa- özellikle dil ve kültür çalışmalarında çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar arasında şüphesiz sözlük çalışmalarının yeri ayrıdır. Sözlük çalışmaları tüm Türk dillerinde olduğu gibi aynı zamanda Tuvaca üzerine yapılan diğer pek çok araştırmaya da kaynaklık etmiş ve etmeye devam

etmektedir. Sözlük çalışmaları için en temel gereksinim, o dille ilgili bir derleme sahip olmaktır. Derlemin niceliği ve niteliği, sözlüğün kalitesini artıracak gibi sözlüğün amacı da derlemin özelliklerini etkilemektedir. Sözlüğün amacı bir anlamda derlemin amacı ve hedefini belirlemektedir. Dolayısıyla amacı genel bir sözlük hazırlama olan derlemin birtakım özelliklere sahip olması gerekir. Bu anlamda çalışmada Tuvacanın en önemli sözlük çalışmalarından biri olan TRS, derlem dil bilim ve sözlük bilim ilişkisi açısından değerlendirilmiştir. Sözlük bilimin inceleme alanlarından biri, sözlük hazırlama yöntemleridir. Bir derlem, sözlüğü hazırlanan dilin özelliklerine göre oluşturulmalıdır. Sonuç olarak TRS'den hareketle Tuvacanın yeterli ve nitelikli bir derleme sahip olmadığı açıktır. TRS'nin sahip olduğu derlemin boyutu hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Ancak sözlük maddeleri incelendiğinde Tuvaca dilsel örneklerin ve anlamların yeterince gösterilemediği görülmüştür. Aynı zamanda ağız verilerine işaret eden kimi kullanımlardan hareketle sözlüğün ağız verilerini de sunma gibi bir hedefi olduğu söylenebilirse de ne yazık ki sözlükte Tuvacanın ağız özellikleri ile ilgili yeterince veriye de ulaşamamaktadır. Sözlük bilimi dolayısıyla sözlük hazırlama yöntemleri açısından bakıldığında sözlüğün birtakım söz varlığı, ses bilgisi, biçimsel ses bilgisi, şekil bilgisi, anlam bilimi, söz dizimi ve dil bilimsel özellikler barındırdığı görülmektedir. Tüm bu özelliklerin sunumu konusunda ise tutarlı bir kullanımdan söz edilemez. Aynı zamanda bu özelliklerin sunumunda bir tutarlılık olmadığı gibi ilgili özellikleri tam anlamıyla yansıtabilecek bir derlemin eksikliği de dikkat çekmektedir. TRS, Tuva sözlükçülüğü içerisinde özel bir konuma sahiptir. Ancak sözlük bilim ve derlem dil bilim açısından bakıldığında günümüz Tuvaca araştırma sorularına yanıt verecek durumda değildir. TRS özelinde yapılan bu incelemeden hareketle, Tuvacanın daha kapsamlı ve sözlük bilimi ilkelerine göre hazırlanmış bir sözlüğe ihtiyacı vardır. Daha iyi bir sözlüğün hazırlanabilmesi için ise çok daha iyi bir derleme ihtiyaç duyulduğu açıktır. Bu sebeple amacı ve hedefi iyi belirlenmiş bir sözlük çalışması için sözlüğün hazırlanışında, yöntemlerin uygulanışında ve dilsel verilerin anlamlandırılmasında kullanılacak, yetkin ve bu amaç üzerine hazırlanmış iyi bir derlem yapılmalıdır. Hazırlanılacak bu derlemin aynı zamanda farklı türde ve amaçlar için hazırlanabilecek sözlük çalışmaları için de elverişli olması önemlidir.

Kaynaklar

- Arıkoğlu, E. (1997). Tuva Türkçesinin tarihi gelişimi ve üzerinde yapılan çalışmalar. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S.4, 152-161.
- Arıkoğlu, E. (2000). Tuva Türkçesinde gırtlaksız ünlüler. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S.10, 543-547.
- Arıkoğlu, E. & Kuular, K. (2003) *Tuva Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Davis, M. (2015). Corpora: an introduction. Biber, D and Reppen, R. (Eds.), *The Cambridge Handbook of English Corpus Linguistics* (1. Baskı, s. 11-31). Cambridge University Press.
- Doğan, N. (2015). Türkçe Sözlük'te fiisel eşdizimlilik. *Gazi Türkiyat*, Güz 17, 67-84.
- Faaß, G. (2018). Lexicography and corpus linguistics. Fuertes-Olivera, P. A. (Ed.), *The Routledge Handbook of Lexicography* (1. Baskı, s. 123-137). Routledge.
- Hanks, P. (2012). Corpus evidence and electronic lexicography. Granger, S. and Paquot, M. (eds.), *Electronic Lexicography* (1. Baskı, s. 57-82). Oxford University Press.
- Harrison, K. D. & Anderson, G. D. S. (2003). *Tuvan Dictionary*. Lincom Europa.
- Hertek, Y. Ş. (1973). *Tıva-Orus frazeologiya slovarı*. Tıvanın Nom Ündürer Çeri.
- Horák, A., & Rambousek, A. (2018). Lexicography and natural language processing. Fuertes-Olivera, P. A. (Ed.), *The Routledge Handbook of Lexicography* (1. Baskı, s. 179-198). Routledge.
- İlhan, N. (2009). Sözlük hazırlama ilkeleri, çeşitleri ve özellikleri. *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 4/4 Yaz, 534-554.
- Jackson, H. (2002). *Lexicography an introduction*. Routledge.
- Koçoğlu, V. (2008). Tuva Türklerinin kullandıkları alfabeler ve bazı imla özellikleri, *Turkish Studies*, 3/7, 442-456.
- Łozowski, P. (2018). Dictionaries and culture. Fuertes-Olivera, P. A. (Ed.), *The Routledge Handbook of Lexicography* (1. Baskı, s. 123-137). Routledge.
- McEnery, T. & Wilson, A. (2001). *Corpus linguistics an introduction*. Edinburgh University Press.
- Monguş, D. A. (2003) *Tıva dıldın tayılbırlıg slovarı*, C. 1. Nauka.
- Monguş, D. A. (2005). *Tuvaca-Türkçe sözlük*. Tuvanın Sosyal Araştırmalar Enstitüsü.
- Monguş, D. A. (2011) *Tıva dıldın tayılbırlıg slovarı*, C. 2. Nauka.

- Osswald, R. (2015). Syntax and lexicography. Kiss, T. ve Alexiadou, A. (Eds.), *Syntax-Theory and Analysis An International Handbook Volume 3* (1. Baskı s. 1961-2001). De Gruyter Mouton.
- Otyzbay, Z. (2019). Çağdaş Tuva yazılı edebiyatının gelişimi. *Folklor Edebiyat*, 25/99, 567-576.
- Ölmez, M. (2007). *Tuvacanın sözvarlığı-eski Türkçe ve Moğolca denkleriyle*. Harrassowitz Verlag.
- Özkan, B. (2014). Türkiye Türkçesi söz varlığında fiillerin derlem denetimi ve derlem tabanlı sözlüğü. *Bilig*, Bahar 69, 171-204.
- Sinclair, J. (2003). Corpora for lexicography. Sterkenburg, P. van (Ed.) *A Practical Guide to Lexicography* (1. Baskı, s. 167-178). John Benjamins Publishing Company.
- Sinclair, J. (2005). Corpus and text: basic principles. Wynne, M. (Ed.) *Developing Linguistic Corpora: A guide to good practice* (1. Baskı, s. 1-16). Oxbow Books.
- Szudarski, P. (2018). *Corpus linguistics for vocabulary: a guide for research*. Routledge.
- Tatarintsev, B. I. (2000) *Etimologičeskiy slovar' tuvinskogo yazıka tom 1*. Nauka.
- Tatarintsev, B. I. (2002) *Etimologičeskiy slovar' tuvinskogo yazıka tom 2*. Nauka.
- Tatarintsev, B. I. (2004) *Etimologičeskiy slovar' tuvinskogo yazıka tom 3*. Nauka.
- Tatarintsev, B. I. (2008) *Etimologičeskiy slovar' tuvinskogo yazıka tom 4*. Nauka.
- Tatarintsev, B. I. (2018) *Etimologičeskiy slovar' tuvinskogo yazıka tom 5*. Nauka.
- Tenişev, E. R. (1968). *Tuvinsko-russkiy slovar'*. İzdatel'stvo Sovyetskaya Ensiklopediya.
- Tosun, İ. (2011). *Tuva Türkçesinin şekil bilgisi* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.